

Sayı : 6

Ekim 1975

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1975

EMİR SAVTEĞİN

Erdoğan Merçil

Selçuklu Devleti'nin genişlemesinde ve şehzâde isyanlarının bastırılmasında mühim hizmetlerde bulunan büyük memlûk emîrlerden birisi Savtegin'dir.

Savtegin Hakister'de doğdu¹, onun âilesi, çocukluğu ve gençliği hakkında, kendisini hadım ettirmiş olmasından² başka, bir bilgi yoktur. Savtegin'in Sultan Tuğrul Bey zamanında (1038-1063) Selçuklu sarayına has hâdim «hâdimü'l-hâss»³ olarak intisâb ettiği anlaşılıyor. Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarı ile onun ilk önemli görevi, Selçuklu şehzâdesi İbrâhim Yınal'a elçilikle gönderilmesi olmuştur. Musul ve çevresini idare eden İbrâhim Yınal'm isyan edeceği şâyiası çıkmış ve bunu haber alan Sultan Tuğrul Bey, Savtegin el-hâdim el-hâssı Halife Kâim bi-Emrillâh (1031-1075)'ın hediyeleri olan altın kaplamalı dibâc, bir ferace, altın işlemeli mekkî sarık ve altın işlemeli takımlı bir at ile, bu sırada Musul'da bulunan İbrahim Yınal'a göndererek acele yanına gelmesini emr etmişti (Muharrem

1 Sadr ed-dîn Ebi'l-Hasan Ali b. es-Seyyid el-Îmâm eş-Şehîd Ebi'l-Fevâris Nâsir b. Ali el-Hüseynî, *Ahbâr ed-Devlet is-Selçukiyye* (Nşr. Muhammed İkbâl), Lahor 1933, s. 30. Türkçe tercüme, Necâti Lûgal, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukıyye*, Ankara 1943. s. 21. Zahîr ed-dîn Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l-Kâsım Zeyd el-Beyhakî (*Kitâb-ı Târih-i Beyhak*, nşr. Kuarı Seyyid Kelimullah Hüseyinî, Haydarâbâd 1968. s. 460), Serhenk Savtegin'in Hâster (حاستر) den olduğunu kaydetmiştir. Onun zikrettiği yer, muhtemelen Hâkister'den bir harf düşmesiyle kullanılan şekli olup, bu iki yer aynıdır.

Hâkister, İran'ın kuzey-doğusunda Lâyin kasabası köylerinden birisidir, *Ferheng-i Coğrafyâ-yı İran*, hş. 1329 Tahran, IX, s. 143.

2 *Ahbâr*, s. 31 (trk. trc. s. 21).

3 Sibt b. el-Cevzî Şems ed-dîn Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'ât-üz-Zemân fi Târihi'l-A'yân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968. s. 27, 96. Hâdim, erkeklikten mahrum edilerek saraylarda çeşitli hususî ve mühim işlerde kullanılan hizmetkâr, daha fazla bilgi için bk. A.J. Wensinck ve M.F. Köprülü, *Hâdim mad.*, İA.

450- m. Mart 1058). İbrahim Yınal Bağdad'a gelmiş (Muharrem'in son günü veya Safer ayı içinde - m. 29 Mart veya Nisan 1058) ve Sultan ile Halife'yi isyan halinde olmadığına inandırarak tekrar Musul'a dönmüştür (Cumâdâ I. - m. Haziran - Temmuz 1058)⁴.

Daha sonra Savtegin'in sırasıyla «serheng»⁵ ve «hâcib»⁶ olduğunu görüyoruz. Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsirî tarafından hapsedilen Halife'yi kurtarıp makamına iâde etmiş ve Bağdad'da sükûneti sağlamıştı (1060). Şimdi sıra gerek hilâfet makamının ve gerekse Selçuklu devletinin başma belâ olan Besâsirî'ye gelmişti. Besâsirî bu sırada Hille emîri Dübeys b. Ali b. Mezyed (öl. Mart-Nisan 1082)'in yanına sığınmıştı. Sultan Tuğrul Bey, Humartegin Tuğrâî⁷, Anûşirvân, Yaruhtegin, Savtegin, Gümüştigin ve Erdem gibi büyük kumandanları ikibin kişilik bir kuvvetle Besâsirî üzerine gönderdi. Besâsirî 11 Zilhicce 451'de (m. 18 Ocak 1060) bir çarpışma sonucu öldürüldü⁸. Onun üzerine gönderilen kuvvete dâhil olan Savtegin Zübdet'de «serheng» olarak görünüyor⁹. Sibt¹⁰ da ise Savtegin «el-hâcib» şeklinde kaydedilmiştir. Sibt'deki hâcib kaydı onun daha Tuğrul Bey zamanında hâcibliğe yükseldiğine dâir bir işaret midir?. Yoksa daha sonra alacağı bu ünvanı dolaylı mı Sibt onu hâcib olarak kaydetmiştir?. Bu sebeble onun,

4 Sibt, s. 27, 29; İzz ed-Din Ebi'l-Hüseyn Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî el-ma'rûf İbn el-Esîr, *el-Kâmûl fi't-Târîh* (nşr. C.J. Tornberg), Leiden 1863-1864. IX, s. 439. Ayrıca krş. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963. s. 60.

5 Serheng (Çavuş) savaşta çeşitli hizmetlerde bulunan bir sınıf memurlara verilen ve orduda bir askerî rütbeyi ifade eden bir ıstılah, bk. F. Köprülü, *Çavuş mad.*, İA.

6 Hâcib, hükümdar sarayında mabeyinci olarak görev yapan ve icabında devlet teşkilâtında değişik hizmetlerde bulunan bir sınıf memur, fazla bilgi için bk. M.F. Köprülü, *Hâcib mad.*, İA.

7 M.A. Köymen (*Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı, Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı : 8-9, Ankara 1967. s. 10 not. 5) bunun «Tuğrul'a mensup gulam manasına gelen Tuğrulî» şeklini tercih ediyor.

8 El-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî el-İsfahânî, *Zübdet ün-Nusra ve Nuhbet el-Usra* (nşr. M. Th. Houtsma, Recueil de Textes Relatifs à L'Histoire des Seljocides serisi : *Histoire des Seljocides de L'Iraq, II.*) Leiden 1899. s. 18. Türkçe tercüme, K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943. s. 17.; Sibt, s. 64-66. Krş. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965. s. 91.

9 bk. s. 18 (trk. trc. s. 17).

10 s. 64.

Prof. M.A. Köymen'in¹¹ belirttiği gibi, Alp Arslan zamanında hâcib olduğunu öne sürmek mümkün değildir. Belki de o daha Tuğrul Bey zamanında hâcibliğe yükselmiştir.

Savtegin hakkında medhiye ve kasideler yazan Katrân-ı Tebrîzî(1015?-1089?) de şiirlerinde Besâsîrî olayından bahsediyor. Katrân bir kasidesinde¹²

تیغش از لشکر بساسیری کرد گرگان و کرکسان را سور

bir diğer şiirinde ise

میر ابو منصور منصور و مظفر بر عدو آنکه کهپاز را نگه در است و سلطانرا نصیر
آن کجا زو یافت ناورد اندرون روی گزیر و آن کجا زو شد بیک حله بساسیری اسیر

diyerek Savtegin'in Besâsîrî'nin ortadan kaldırılmasında önemli rol oynadığını belirtiyor¹³.

Sultan Tuğrul Bey, Halife'nin kızı Seyyide ile nikâh akdi için Halife'nin hâtunu olan Çağrı Bey'in kızı Arslan Hâtun ve vezîr Amîd ül-Mülk'ün de dâhil olduğu büyüklerden meydana gelen bir heyeti Bağdad'a gönderdi. Bu heyete Şems el-Mülûk Ferâmürz b. Alâ ed-Devle Kâkûye, Celâl ed-Devle Surhab b. Kâmrevâ, Müntecib ed-Dîn Nâsir el-Mülûk Menûçehr ve Sultan'ın ümerâsmndan Ağacı ve Savtegin de dâhildi (Rebî II. 453 - m. Nisan/Mayıs 1051)¹⁴. Ancak Halife'nin verdiği sözden dönmesi Selçuklu vezîri Amîd ül-Mülk'ü kızdırmış ve beraberinde getirdiği hediyeleri Hemedân'a göndermiş, kendisi de Bağdad'dan ayrılarak (26 Cumâdâ II. - m. 18 Mayıs 1061) durumu Sultan'a bildirmişti. Bu sırada Halife, Humartegin Tuğrâî'ye bir mektub göndererek vezîr Amîd ül-Mülk'ün davranış ve ısrarından şikâyet etmişti. Humartegin ise Halife'ye verdiği cevapta, yumuşak davranmayı

11 *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*, s. 24.

12 Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Tahran hş. 1308 (m. 1930), 'cüz III, s. 56. Ancak Katrân-ı Tebrîzî'nin neşredilen divânında Besâsîrî'den bahis yok.

تیغش از لشکر و سران سپاه کرد گرگان و کرکسان را سور
bk. *Divân-ı Hakîm Katrân-ı Tebrîzî* (nşr. Muhammed Nahcuvânî) hş. 1333 Tebrîz. s. 148.

13 *Divân-ı Katrân*, s. 133. Krş. Kesrevî Tebrîzî, *aynı eser*, III, s. 55.

14 *Zübâdet*, s. 19-20 (trk. trc. s. 18); Sibt, s. 77.; İbn el-Esîr, X, s. 13.; Nâsir ed-Dîn Münşî Kirmânî, *Nesâ'im el-Eshâr* (nşr. Mîr Celâl ed-Dîn Huseynî Urmevî), hş. 1338 (m. 1959) Tahran, s. 22. Savtegin'in ismi yalnızca bu son kaynakta geçmektedir. İbn el-Esîr ise bu heyetin h. 454 yılında gönderildiğini kaydetmiştir.

ve nâzikâne muamele etmeyi tavsiye etmişti. Amîd ül-Mülk Halife'nin söziünden dönmesini Humartegin'in işe karışmasına bağlamış ve bu durumu da Sultan'a bildirmiş olmalıdır. Tuğrul Bey de Halife'nin bu davranışına sebep olarak Humartegin'i gördü ve ona karşı tutumu değişti. Bu değişiklikte Sultan'a yakınlığından dolayı Humartegin'i kıskanan Amîd ül-Mülk'ün rolü büyük olmuştu. Humartegin Sultan'ın gazabına uğramaktan korkarak kaçtı¹⁵, fakat Burucerd'de yakalandı. İbrahim Yınal'ın evlâdları babalarının ölümüne Humartegin'in sebep olduğunu öne sürerek Sultan'dan onu öldürmek için müsaade istediler. Amîd ül-Mülk de bu hususda onlara yardımcı olunca, Sultan onu öldürmelerine müsaade etti. İbrahim Yınal'ın evladları Humartegin'i öldürerek babalarının intikamını almış oldular. Sultan, Humartegin'in yerine Savtegin'i tayin etti¹⁶. Ancak bu haberi veren İbn el-Esîr¹⁷ onun hangi göreve tayin edildiğini kaydetmiyor.

Sultan Tuğrul Bey, Halife'nin kızı ile evlenmek için Bağdad'a hareket etmeden önce Hoy ahalisinden 10.000 dînâr istemişti. Ancak onlar mücâhid bir topluluk olduklarını ileri sürerek aslında Sultan'm kendilerine mal ve silah yardımı yapması gerektiğini bildirdiler. Buna rağmen Sultan'a 4.000 dînâr gönderdiler. Tuğrul Bey isteğinin yerine getirilmediğini öğrenince Hoy üzerine asker sevk etti. Hoy halkı bu Selçuklu askerlerini mağlup etmeyi başardı. Sultan Tuğrul Bey, muhtemelen bir anlaşma zemîni bulmak için şehrin reisi Yûsuf b. Mergin'e Tâc ül-Mülûk Ebî Kâlicâr Hezâresb b. Bengîr (öl. Haziran-Temmuz 1070) ile Savtegin el-hâdim'i yolladı. Fakat Yûsuf onların şehre girmesine dahi izin vermemiş, Hezâresb ve Savtegin geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bundan sonra Selçuklu kuvvetleri ile Hoy halkı arasında 40 gün süren bir savaş vuku buldu (Ramazan-Şevvâl 454 -m. Eylül-Ekim 1062). İki taraftan birçok kimse öldü. Şehir halkı bu kadar uzun süren çarpışmadan sonra mukavemete devam edemeyeceklerini anlamış olmalı ki, Ebî Kâlicâr Hezâresb vasıtası ile vezîr Amîd ül-Mülk'e elçi göndererek aman dilediler. Amîd ül-Mülk de onların bu teklifini kabul etti. Hezâresb ve Savtegin Hoy'a girdiler ve şehir halkının 30.000 dînâr ödemesini kararlaştırdılar. Üç gün sonra da Amîd ül-Mülk Hoy'a geldi ve Sultan'ın kuvvetlerine karşı savaşınlardan, başka şehrin reisi Yûsuf olmak üzere, bir gurubu tutukladı. Ebû Sa'îd b. Hamûye Hoy'un reisi oldu¹⁸.

15 *Zübdet*, s. 21 (trk. trc. s. 20).; Sibt, s. 85.; İbn el-Esîr, X, s. 13.

16 Sibt, s. 86.; İbn el-Esîr, X, s. 14.

17 bk. X, s. 14.

18 Sibt, s. 95-96.

Sultan Tuğrul Bey 4 Eylül 1063'de ölmüş, Amîd ül-Mülk onun yerine Çağrı Bey'in oğlu Süleymân'ı tahta geçirmişti. Ancak Çağrı Bey'in diğer oğlu Alp Arslan ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da sultanlıklarını ilân etmişlerdi. Kutalmış, Gird-kuh kalesinden ayrılarak maiyyetindeki 50.000 Türkmen ile önce Sâve'ye gitmiş, oradan da Rey üzerine yürümüştü. İşte bu sırada Savtegin'in Alp Arslan'ın yanında olduğunu görüyoruz. Alp Arslan, Kutalmış'ın hareketini öğrenince Emîr Savtegin'i ona karşı gönderdi. Savtegin'in Rey tarafına gittiğini bildiren kaynağımız¹⁹, onun bu havalide ne yaptığı hakkında bilgi vermiyor. Bu sırada onun Alp Arslan'ın öncü kuvvetlerinin kumandanı olduğunu tahmin edebiliriz. Daha sonra Alp Arslan ile Kutalmış arasında Dâmeğân civarında Milh vadisinde vuku bulan savaşa Savtegin de iştirâk etmiş ve Emîr Altuntak ile beraber Alp Arslan'ın ordusunun sol kanadına kumanda etmişti. Neticede savaşı Alp Arslan kazanmıştı (Ocak 1064) ve Kutalmış da ölmüştü²⁰. Savtegin'in artık «emîr» ünvanı ile zikredildiğini²¹ ve Selçuklu Devleti'nin büyük ümerâsı arasında yer aldığını görüyoruz. Bu savaş aynı zamanda Türkmen ümerâsı ile Memlûk ümerâsı arasındaki çekişmenin bir örneği olmuştu. Daha Tuğrul Bey zamanında, Türkmen Beyleri'nin şehzâdeler etrafında toplanarak isyanlara sebep olmaları ve devlet otoritesini tanımamaları İranlı vezîr Amîd ül-Mülk'ün tesiri ile önemli mevkilere memlûk ümerâsının tayin edilmesine yol açmıştı. Bu da Selçuklu Devleti'nin kurulmasında önemli katkıları olan Türkmen Beyleri'nin devlet kademesinde daha az görev almasına ve Memlûk ümerâsını kıskanmasına sebep olmuştu. Bu sebepten Türkmenler Kutalmış'la beraber olurken, Memlûk ümerâsı da Alp Arslan'ın tarafında yer alarak savaşın kazanılmasında önemli rol oynamışlar ve mevkilerini muhafaza etmişlerdir²².

Sultan Alp Arslan Selçuklu hâkimiyetini Azerbaycan'da kuvvetlendirmek ve Gürcü kralı Bagrat'ın Berdaa'ya kadar ilerlemesi ile karışan durumu düzeltmek için ikinci kez Kafkasya seferine çıkmıştı (1068). Bu sefer sırasında Selçuklu kuvvetlerinin öncü kumandanlığını Emîr Savtegin yap-

19 *Ahbâr*, s. 30 (trk. trc. s. 21)

20 *Aynı eser*, aynı yer. Savaş hakkında fazla bilgi için bk. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 98.; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 63-65.

21 *Ahbâr*, aynı yer.

22 Krş. M.H. Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul 1944. s. 98-99.; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-BoyTeşkilâtı-Destanları*, Ankara 1972, s. 106-107.

maktaydı. Selçuklu kuvvetleri Şirvanşâh Feriburz b. Sallâr'ın (1065-1092) Azerbaycan'da ve Güney Dağıstan'da hâkim oldukları topraklardan geçmiş, Nahçıvan'a oradan da Gürcistan'a girmişti. Savtegin Ahal-kelek kalesini alarak yağma etmişti²³. Sultan Alp Arslan Tiflis'i aldıktan sonra Rustav şehri de Selçuklular tarafından işgal edildi. Sultan, Tiflis ve Rustav şehirlerini Gence emîri Ebu'l-Esvâr'ın oğlu II. Fazl (Fadlûn)'ın (1067-1073) idaresine bıraktı. Ancak Batı Karahanlı hükümdarı Ebû İshak İbrâhim b. Nasr'ın ölümü haberi Sultan'ın daha ileri gitmesini engellemiş ve Gence yolu ile Berdaa'ya dönmüştü²⁴.

Sultan Alp Arslan'ın bu ikinci Kafkasya seferi sırasında Derbend (el-Bâb) halkı reisleri Ağleb b. Ali'nin (öl. 28 Aralık 1068) Şirvanşâh Feriburz (1065-1092) elinde hapsedilmiş olmasından şikâyet etmişlerdi. Sultan'm delâletiyle Ağleb b. Ali serbest bırakıldı. Alp Arslan Hâcib Savtegin idaresinde bir gurup Selçuklu askerini, beraberinde Ağleb b. Ali de bulunduğu halde, Derbend'e gönderdi. Selçuklu ordusu öncelikle el-Maskat'ı²⁵ işgal etmiş, sonra Şirvanşâhlar'dan (el-Bâb)'ın kalesini ele geçirerek buranın orta surlarını yıkmış ve şehri de reislerinden almıştı. Savtegin, Ağleb b. Ali'yi nâibi olarak el-Bâb'a bıraktıktan sonra Sultan'ın yanına dönmüştü²⁶. Bu Selçuklular'm Derbend'de hâkimiyet tesis etmeleri için ilk teşebbüsleri olmuştu.

Sultan Alp Arslan geri döndükten sonra Gürcü Kırâlı Bagrat sığınmış olduğu dağlardan aşağı indi ve Gence Emîri II. Fazl'a karşı Liparit'in oğlu Ivane'yi gönderdi. Savaşta yenilen II. Fazl beraberinde sadece 15 kişi olduğu halde kaçabildi ise de yakalanarak (Temmuz 1068) Bagrat'a teslim edildi. Bagrat tekrar Tiflis'e sahip oldu. Errân halkı II. Fazl'dan ümid kesince kardeşi Aşot b. Şâvur b. el-Fazl'ı onun yerine emîr yaptılar (Şevvâl 460 - m. Ağustos 1068)²⁷. Hâdiselerin bu şekilde gelişmesi üzerine Sultan

23 bk. R.A. Hüseyinof, *Malazgird ve Kafkaslar, Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı. 10-11, Ankara 1972, s. 66.

24 Yınanç, *aynı eser*, s. 63-64.; Turan, *aynı eser*, s. 173.

25 El-Maskat (veya Muşkur), Hazer denizinin batısında Samur nehrinin güneyinde, adı geçen bu nehrin güney kolu Yalama ile Belbela nehri arasındaki bölgedir, bk. *Hudud al-'Alam* (translated and explained by V. Minosky), London 1937, s. 456.

26 V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge 1958, s. 53-54 ve 73.

27 Aşot'un emîr olması tarihi, herhalde bir baskı hatası neticesi V. Minorsky'in eserinde (*Studies in Caucasian History*, London 1953. s. 24) Şevvâl 470 olarak kaydedilmiştir.

Alp Arslan işleri düzeltmesi için Savtegin'i tekrar bu bölgeye gönderdi. Savtegin Zilkade ayında (m. Eylül 1068) beraberindeki Selçuklu kuvvetleri ile Errân'a girdi. Sonra kâfirlere karşı gazaya çıktı. İşte bu sırada Savtegin, II. Fazl'ın hürriyete kavuşmasını sağladı (Cumâdâ II. 461 - m. Nisan 1069)²⁸. Fazl tekrar Gence'de emîrliğinin başına geçti.

Şâir Katrân'a göre, Savtegin Fazl'ı düşmanlarının elinden kılıç zoru ile kurtarmıştır²⁹.

او شمشیر میر فضول را بستد از کف کافران کفور

Diğer bir iddiaya göre ise II. Fazl hem fidye hem de rehine vererek kurtulmuştu³⁰. Minorsky ise Fazl'ın rehineleri verdiği ve sonra Savtegin'in araya girmesiyle Gence'ye dönebildiği görüşündedir³¹. Kesrevî³² ve Yınanç³³, şâir Katrân'm verdiği bilgiyi kabul ediyorlar. Müneccimbaşı³⁴ ise eserinde Savtegin'in kâfirlerle mücadeleye gittiğini belirttikten sonra Fazl'ın kurtuluşunu zikretmesi, bir noktada Katrân'ı destekliyor. Bu bakımdan biz de Kesrevî'nin fikrine iştirâk ediyoruz. Bu son hadisede Savtegin'in ünvanının daha yükseldiğini ve kaynakta «el-hâs Emîr el-Irakeyn» olarak zikredildiğini görüyoruz³⁵.

Savtegin Malazgird savaşına da (26 Ağustos 1071) iştirak etmiş ve önemli hizmetlerde bulunmuştu. Sultan Alp Arslan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e savaştan önce bir sulh teklifinde bulunarak bir elçi heyeti göndermişti. Bu heyette Halife Kâim'in Sultan nezdindeki elçisi İbn el-Muhallebân ile Alp Arslan'm güvenilir kumandanı Savtegin bulunmaktaydı³⁶. Mîrhond³⁷ ise bu hususta daha değişik bir bilgi vermekte ve «Mukaddem el-Ceyş» Savtegin'in Sultan'ın emri ile imparator'a elçi göndermiş oldu-

28 Minorsky, *Caucasian History*, s. 24 ve 66-67. Krs. Turan, *aynı eser*, s. 113.

29 *Divân-ı Katrân*, s. 148. Krs. Kesrevî Tebrizi, *aynı eser*, III, s. 49.

30 Kesrevî Tebrizi, *aynı eser*, aynı yer.

31 *Caucasian History*, s. 67 ve not. 2.

32 *Şehriyârân-ı Gumnâm*, III, s. 49.

33 *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 83.

34 *Caucasian History*, s. 24. (arapça metin s. 17).

35 *Aynı eser*, aynı yer.

36 Yınanç, *aynı eser*, s. 74.; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 266 ve İ. Kafesoğlu, *Malazgirt (muharebesi) mad.*, İA. s. 246.

37 *Tarih-i Ravzat us-Safa*, Tahran 1339. IV, s. 266.

gunu kayd etmektedir. Prof. Sümer ve Prof. Sevim³⁸ Bizans müverrihi Nicephore Bryennios'un eserinde³⁹ adı geçen Türk ordusunun önemli bir kısmını yöneten hadım kumandan Tarangès'le, Serheng ünvanının değişik bir şekilde yazılmış olabileceğini belirterek, muhtemelen Savtegin'in kastedildiğini öne sürüyorlar ki, bu gerçekten uzak bir tahmin olarak gözüküyor.

Sultan Alp Arslan'ın ölümü ile (24 Kasım 1072) oğlu Melikşâh onun yerini almış, ancak amcası Kavurd da sultanlığını ilân etmişti. Selçuklu tahtına sahip olmak isteyen Kavurd ile Melikşâh arasında mücadele öncü kuvvetlerinin çarpışması ile başlamıştı. Bu ilk savaşta Melikşâh'ın öncü kuvvetleri kumandanı Savtegin, Melik Kavurd'un öncülerine hücum ederek onları dağıttı⁴⁰. Asıl ordular Hemedân civarında Kerec hududunda karşılaştılar (4 Şaban 465 - m. 15 Nisan 1073)⁴¹. Bu savaşta Savtegin, Melikşâh'ın ordusunun sağ koluna, Emîr Temir-el de sol koluna kumanda ediyordu. Kavurd önce Melikşâh'ın sağ kanadına hücum ederek bu kanadı bozmayı başarmışsa da⁴², neticede savaşı kaybeden ve kaçmağa mecbur kalan yine kendisi olmuştur. Daha sonra Kavurd'un Hemedân dağlarında saklandığı haber alınınca, Sultan Melikşâh onun yakalanması için bir miktar kuvvet göndermiş, kendisi de o yöne doğru hareket etmişti. Bir rivayete göre Kavurd'u yakalayan Savtegin olmuştur⁴³. Daha sonra Kavurd Melikşâh'ın

38 *İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971. s. XIX-XX.

39 Nicéphore Bryennios, *Le quatre livres des Histoires* (Fransızcası Henri Grégoire) *Byzantion XXIII* (1953), s. 492.

40 *Ahbâr*, s. 56 (trk. trc. s. 39). Krş. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953. s. 22.

41 Bundarı bu savaş günü için 4 Şaban'ı zikretmiş (*Zübdet*, s. 48 trk. trc. s. 48. Ayrıca krş. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 22.; Ayn. mlf., *Melikşâh mad., İA.*; Ayn. mlf., *Kavurd mad., İA.* Ancak bu araştırmaların hepsinde 4 Şaban'ın milâdî tarih olarak karşılığı 16 Mayıs verilmiştir. Bu tarih 15 Nisan olacaktır.). Sibt ise Şaban'ın 3. gününü kaydetmiştir (bk. s. 161, 163. Ancak Ali Sevim neşrinde s. 160'da bu savaşın tarihi için verilen gün سادس ده گیل نالک olmalıdır). İbn el-Esir (X, s. 53 ve not. 4) ise olayın vuku bulduğu ay olarak Şaban'ı ve bir nüshasında da 4 Şaban'ı zikretmiştir. *Ahbâr* (s. 57, trk. trc. s. 39) ise bunlardan daha değişik bir şekilde 26 Cumâda I. 466'yı (m. 27 Ocak 1074) bu olayın tarihi olarak belirtmiştir. Bu bakımdan savaş gününü iki kaynakta uygunluk gösteren 4 Şaban olarak kabul etmek mümkün görünüyor.

42 *Ahbâr*, s. 57 (trk. trc. s. 39. Bu tercümede Savtegin'in ismi Sutekin olarak geçiyor.); *Zübdet*, s. 48 (trk. trc. s. 48); İbn el-Esir, X, s. 53.

43 Sibt, s. 161. *Ahbâr* (s. 57, trk. trc. s. 40)'da ise Kavurd'u Emîr Temir-el'in yakaladığı kayıtlıdır.

huzuruna getirildi. Sultan, Kavurd'u Savtegin'e teslim etti. Savtegin de onu kendi çadırında hapsedmişti⁴⁴. Ancak çok geçmeden fazla para isteyerek ayaklanan Türk askerlerinin kendisini tahta geçireceklerini îmâ ettikleri Kavurd boğdurulmak suretiyle öldürüldü⁴⁵.

Sultan Melikşâh, Savtegin'i Kavurd'un idaresi altındaki vilâyetlere tayin ettiği gibi, amcasının mancinıklarını ve davullarını da ona vermişti. Ayrıca Savtegin'i amcasının lakabı olan İmâd ed-Devle ile lakablandırmıştı⁴⁶. Bu tevcih, Savtegin'in Kavurd'la yapılan savaşta ve onun yakalanmasında gösterdiği büyük hizmetin neticesi olsa gerektir. Şâir Katrân da Savtegin'i öven şiirinde

خليل انجازيان از او مقتول قوم قاورديان از او مقهور

diyerek onun «Kavurduları-Kavurdiyân'ı» kahr eylediğini belirtmektedir⁴⁷. Yine Selçuklu devri şâirlerinden Muizzî⁴⁸, Melikşâh'ın Savtegin'i İmâd ed-Devle diye lâkablandırması ve amcası Kavurd'un idaresi altındaki ülkeleri ona vermesi sebebiyle medh ediyor.

ستوده سيف مسلمانى وامير عراف عماد دولت صاحبقران و قطب الدين
زمانه همچو يكي نامه بود بى عنوان فلك نوشت نامه نام ساوتگين

Ancak kaynaklarda onun Kavurd'un ülkeleri olan Kirman ve Fars'a gittiği hususunda bir kayıda raslayamadık.

Diğer taraftan Sultan Alp Arslan'ın ölümünün yarattığı karışıklıktan yararlanan Karahanlı hükümdarı Şems ül-Mülk Nasr b. İbrahim Toharistan'ı istilâ etmişti. Bu sebebden Sultan Melikşâh doğu sınırındaki işleri düzeltmek için harekete geçmiş ve önce Tirmiz üzerine yürümüşü. Sultan, Emîr Savtegin'i Semerkand'dan gelecek Karahanlı yardımcı kuvvetlerinin yolunu kesmek üzere öncü olarak gönderdi. Savtegin, idaresindeki Selçuklu öncülerini süratle sevk ederek Ceyhun kenarında Karahanlı ordusunu mağlup etti. Sonra Selçuklu ordusu Şems ül-Mülk'ün kardeşinin müdafaa ettiği Tirmiz'i kuşattı. Selçuklu hücumlarına dayanamayan Tirmiz halkı aman diledi. Sultan Melikşâh şehre girdi, Tirmiz kalesini Emîr Sav-

44 Sibt, s. 163.; *Ahbâr*, s. 58 (trk. trc. s. 40).

45 Bu savaşın tafsilâtı ve Kavurd'un öldürülmesi için bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 22-23 ve Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 69-71.

46 *Zübde*, s. 49 (trk. trc. s. 50). Krş. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 25.; Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*, s. 53.

47 *Divân-ı Katrân*, s. 148. Krş. Turan, *aynı eser*, s. 141.

48 *Divân-ı Muizzî* (nşr. Abbâs İkbâl), nş. 1318., s. 651.

tegin'e teslim ederek buranın tahkim ve tamirini ve hendeklerin derinleştirilmesini emr etti. Sonra Semerkand'a doğru ilerledi. Neticede Karahanlı Hükümdarı af dilemek zorunda kaldı ve Vezîr Nizâm ül-Mülk'ün tavassutu ile sulh yapıldı (466-m. 1073-1074)⁴⁹.

Yine aynı yıl içinde Gence ve Dovin Şeddadîleri'nden III. Fazl, babası II. Fazl'a isyan ederek emîrliği ele geçirmişti. Sultan Melikşâh onun ismen mevcut olan vasallığını daha da sağlamlaştırmak gerektiğini düşünmüş bu maksatla da Bâb el-Ebvâb (Derbend) ve Errân'ı kumandanlarının en büyüğü Savtegin'e iktâ etmişti⁵⁰. Savtegin beraberinde Türkler'den bir gurup olduğu halde o bölgeye gitti (h. 468 - m. 1075). III. Fazl ülkesini pek teslim etmeye arzulu görünmüyordu. Ancak Savtegin onun üzerine yürüyünce, Türkler karşısında kendini müdafaa edemeyeceğini anlayarak Gence ve Errân'ı teslim etmekten başka çare bulamamıştı. Türkler Errân ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleşirken, Savtegin de Gence valisi olmuştu⁵¹. III. Fazl'a ise Gürgân'daki Esterâbâd şehri iktâ edilmişti⁵².

Bu sırada Emîr Savtegin, nâibi Ahmed b. Ali'yi Sultan Melikşâh'm elçisi olarak el-Bâb (Derbend)'a gönderdi. Elçi, Sultan'ın el-Sugûr'u Savtegin'e iktâ etmiş olduğunu ve hutbenin minberlerde Sultan'dan sonra onun nâmına okunacağını bildirdi (Cumâdâ I. 468 -m. Aralık 1075). Bu suretle 4 ay hüküm sürmüş olan el-Bâb emîri Meymûn'un emâretini bırakmak mecburiyetinde kalması ile bu bölgede hakikî bir Selçuklu hâkimiyeti başlamış oldu. Diğer taraftan Şirvanşâh Feriburz da el-Bâb'ı ele geçirmekten ümidini kesmiş ve Selçuklular'a yıllık haraç ödeyen bir vassal durumuna getirilmişti⁵³.

Savtegin bir müddet sonra beraberinde Dovin ve Dmanis⁵⁴. Müslüman emîrleri olduğu halde Gürcü kralı II. Giorgi (1072-1089) üzerine yürüdü

49 *Ahbâr*, s. 61-62 (trk. trc. s. 42-43); İbn el-Esir, X, s. 63-64. Krş. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 28-29.; Ayn. mlf. *Melikşâh mad.*, İA. Yalnız *Ahbâr*'da bu seferin yılı h. 467 olarak kaydedilmiştir. Yine *Ahbâr*'ın türkçe tercümesinde (s. 42) Savtegin'in ismi Kaid b. Sebüktegin şeklinde yanlış olarak zikredilmiştir.

50 Müneccimbaşı'nın metninde bu iktayı Sultan Alp Arslan'ın yaptığı kayıtlıdır, bk. *Caucasian History*, s. 24 (arapça metin, s. 18). Ancak bu tarihten daha önce Sultan Alp Arslan ölmüştü (24 Kasım 1072).

51 Minorsky, *Caucasian History*, s. 24. Krş. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 113-114.

52 İbn el-Esir, X, s. 194. Krş. Kesrevî Tebrizî, *ayn eser*, III, s. 51.

53 Minorsky, *History of Sharvan*, s. 41, 55, 66, 74.

54 Dmanis, Tiflis'in tahminen 100 klm. güney-batısında önemli bir ticaret merkezi idi, bk. D.M. Lang, *The Georgians*, Bristol 1966. s. 142.

ise de Phartzkhis yakınında yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Savtegin'in Gürcüler karşısında başarısızlığa uğraması, h. 471 (m. 1078-1079) tarihinde Sultan Melikşâh'm bizzat Gürcistan'a gelmesine sebep olmuştu. Sultan, Somhet bölgesini yağladıktan sonra Şamşvilde'yi zapt ederek buranın kumandanı Liparit'in oğlu Yoane'yi esir aldı ve Kafkasya işlerini düzenledikten sonra Savtegin'in yanına takviye kuvvetleri bırakarak geri döndü. Savtegin yeni kuvvetlerle tekrar Gürcüler'e karşı harekete geçerek Şamşvilde ovasına girdi, fakat Gürcü kralı II. Giorgi bu kez de onu, yine Phartzkhis yakınında, mağlup etmişti. Neticede Sultan Melikşâh işleri düzene koymasını için Türkmen emirlerinden Ahmed'i bu bölgeye gönderdi. Emir Ahmed Gürcü kralını ağır bir yenilgiye uğratmış ve Kars'ı kat'i olarak Türk hâkimiyeti altına alarak bu bölgede düzeni sağlamıştı (1080)⁵⁵.

Emir Savtegin'in bu bölgede bir müddet daha kaldığı anlaşılıyor. Ancak buradan geri çağrıldığı zamana kadar ne yaptığı şimdilik meçhulümüzdür. Sultan Melikşâh h. 476 (m. 1083-1084)'de onu «emir el-Hacc ve Kûfe emiri» tayin etti⁵⁶. Bu bakımdan o 1083 yılı sonu veya 1084'ün hemen başında Kafkaslar'dan ayrılmış olmalıdır. Savtegin oradan ayrıldıktan sonra önce Vâsıt'a gelmiş, sonra Ramazan ayında (m. 12 Ocak - 10 Şubat 1084) Nil'e⁵⁷ ulaşmıştır. Burada iki türbeyi ziyaret etmiş ve bunların bakımı için bol miktarda para vermiştir. O kendisinden önceki hacc emiri Hutlug (Kutlug)'un hacılardan aldığı vergileri indirdi ve onlardan alınan koruma parasını «Hufâretü'l-hâcc» kaldırdı. Sonra Arabları çağırarak onları yolları korumakla görevlendirdi ve onlardan alınan vergileri kendi üzerine aldı. Ayrıca uzun zamandan beri harab bir durumda bulunan, aşağı Fırat'ın yanında bir kanal olan el-Alkamî⁵⁸'yi kazdırdı⁵⁹. Savtegin nihayet Bağdad'a geldi, Halife'nin veziri Ebû Şücâ onu istikbâl etti ve 8 Zilhicce çarşamba gecesi (m. 17 Nisan 1084) Halife el-Muktedî (1075-1094) tarafından huzura kabul edildi. Halife, Savtegin'e hilat giydirmiş ve ihsanlar da bulunmuştur⁶⁰.

55 bk. M. Brosset, *Histoire De La Georgie*, S.-Petersbourg 1849. I, s. 343-346.; Yınang, *aynı eser*, s. 110-111.; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 113-114.

56 Sibt, s. 224.

57 Nil, Kûfe ovasında Hille yakınında küçük bir belde, bk. Şihâb ed-Dîn Ebî Abdullâh Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cem el-Buldân*, Beyrut 1955-1957. V, s. 334.

58 bk. *Alkamî mad.*, İA.

59 *Zübdet*, s. 77 (trk. trc. s. 79).; Sibt, s. 224.

60 *Zübdet*, s. 78 (trk. trc. s. 79). Krş. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 115.; Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*, s. 29.

Nizâm ül-Mülk'ün Ekim 1092'de öldürülmesi ile Selçuklu Devleti vezîri olan Tâc ül-Mülk Ebu'l-Ganâim Merzubân b. Husrev Fîrûz daha önce bir müddet Savtegin'in hizmetinde bulunmuştu. Emîr Savtegin, Melikşâh'ın huzurunda onu medh etmiş ve Sultan'm hizmetine lâayık olduğunu söylemişti. Sultan Melikşâh da bu tavsiye üzerine Tâc ül-Mülk'ü kendi hizmetine alarak ona sarayda görev vermişti⁶¹.

Bir müddet sonra sill (verem) hastalığına yakalanan Savtegin hiç vakit geçirmeden Bağdad'dan İsfahan'a gitmiş ve Cumada I. 477 (m. Eylül-Ekim 1084) tarihinde orada ölmüştür. Savtegin öldüğü zaman geride 2 milyon dînâr, 9 bini rûm ipeğinden olmak üzere 15 bin elbise, 5.000 at, 1.000 deve, 30.000 koyundan meydana gelen büyük bir servet bırakmıştı. Bu servete arazi, silahlar ve emtiâ dahil değildi⁶². Ayrıca doğduğu yer olan Hakister'de bir rıbât inşâ ettirmişti⁶³.

Şâir Katrân ve Muizzî'nin şiirlerinden anlaşıldığı üzere Savtegin'in İmâd ed-Devle'den başka «Nâsir ed-Dîn» ve «Kutb ed-Dîn» olmak üzere iki lakabı ve Ebû Mansûr şeklinde bir künyesi vardı. Ancak bunlara tarihî eserlerde raslanılmıyor. Bu lakabları ve künyeyi Errân'daki emîrliği zamanında hıristiyanlara karşı savaşırken almış olduğu tahmîn ediliyor⁶⁴.

61 *Zübdet*, s. 61 (trk. trc. s. 61-62). Krg. A. Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlük, Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı : 8-9, Ankara 1970, s. 95.

62 Sibt, s. 228. Krg. Yımaç, *aynı eser*, s. 119.; Köymen, *aynı eser*, s. 32.

63 *Ahbâr*, s. 31 (trk. trc. s. 21).

64 *Divan-ı Katrân*, s. 133, 148.; *Divân-ı Muizzî*, s. 651. Krg. Kesrevî Tebrizi, *aynı eser*, III, s. 55.